

Неки фактори социо-психолошке прилагођености студената Војне академије

УДК: 355.235.21 : 159.923.5

*Татјана Штетин, психолог**

Свесни сложености проблема прилагођавања и чињенице да је тешко једним истраживањем обухватити све факторе који утичу или указују на степен прилагођености студената условима живота и рада у Војној академији, у овом истраживању усмерили смо се на питања: какав је однос између степена прилагођености и појединих социо-демографских података као и прилагођености и нивоа агресивности студената.

Истраживање је изведено са студентима прве године Војне академије.

Полазећи од теоријских сазнања о прилагођености, у истраживању су коришћена четири показатеља на основу којих је процењена прилагођеност студената условима војне средине.

Анализом добијених резултата утврђено је да је највећи број испитаника добро прилагођен условима војне средине. Највиши степен прилагођености испољавају испитаници из породица које пристојно живе као и они који потичу из сеоске средине.

Резултати указују на статистички значајну негативну корелацију између испољеног нивоа агресивности (као једног од фактора социо-психолошке прилагођености) и степена прилагођености. Детаљнија анализа овог односа указује на статистички значајну негативну корелацију између агресивности и три показатеља прилагођености (задовољство избором студија, живот и рад у колективу, материјално-организациони аспекти), док између прилагођености и задовољства, мишљења студента о односима студент – надређени није добијена статистички значајна корелација. Даље сазнајемо да се испитаници међусобно разликују по питању фактора које опажају као олакшавајуће у процесу прилагођавања, сем када су у питању другарство у колективу и културно-забавни и спортски живот које сви студенти опажају као нешто што им у знатној мери олакшава процес прилагођавања. Истраживањем смо утврдили да је у војној средини хетероагресивност израженија него аутоагресивност и да је та разлика статистички значајна.

Кључне речи: социо-психолошка прилагођеност, агресивност, фактори.

Увод

Квалитет и квантитет војностручних знања и вештина који се пружају у војним школама као и начин на који ће их студенти Војне академије (ВА) усвојити и на њих одговорити, значајан су предуслов

* Ауторка је психолог у Средњој војној школи у Београду.

за добар и успешan рад професионалних војника у војној средини и њихово задовољство послом који обављају.

Млада особа која се одлучи за школовање за професионални војни позив (а долази из грађанства тј. није похађао ниједну од средњих војних школа) сусреће се први пут са војном средином која представља специфичну социјалну средину. Специфичност и новина јесу у потпуно новој организацији живота и рада детерминисаној специфичним нормативним прописима (однос субординације, војна дисциплина која је свеобухватна, тачно регулише сваки поступак студента без могућности компромиса и са прописаним санкцијама за неизвршавање појединих прописа); војничким условима (строга испланираност дневних активности); церемонијалношћу војне организације (поздрављање, ословљавање, држање тела, ношење оружја); циљевима и задацима и материјалним и организационим условима живота у војсци (исхрана – узимање оброка у прописано време у војном ресторану; обавезно ношење униформе у кругу Академије; ограничено време и дужина изласка итд.).

Пре доласка у Војну академију особа је могла бити укључена у различите врсте група, породичну, пријатељску, вршњачку и друге формалне и неформалне групе које, доласком у војну средину, привремено напушта и укључује се у нову која има опште карактеристике група, заједничке претходним, али и своје специфичности. Обавезе, права и улога студената Војне академије, њихови односи са претпостављенима су формално регулисани, с друге стране, студенти формирају и неформалне групе у којима су односи интимнији и персонализовани, у којима се задовољавају основне социо-психолошке потребе (за заштитом, прихватањем, разумевањем, одобравањем, доказивањем...). Специфичност, између осталог, јесте и у томе што је војни колектив једнополан по саставу, чине га особе мушког пола, и што се живот појединца одвија пред другима и готово да не оставља простора за приватност и усамљивање.

Војна средина се теже од других супротставља променама, а од студента захтева да своју социо-биолошку структуру прилагоде војним стандардима. Процес прилагођавања студената на војну средину укључује две компоненте: с једне стране је војна средина са тачно прописаним нормама понашања, обичајима и навикама уз чињеницу да се прописи и правила службе не могу прилагођавати и мењати, а с друге стране је личност студента који се прилагођава војној средини и који већ има раније усвојене навике, уверења, норме понашања које треба да измени, напусти или усклади са новим условима живота и капацитете да се тим условима прилагоди. Према томе, могли бисмо рећи да је прилагођавање студента на војну средину претежно једносмеран процес и да је оптерећено много већим проблемима него у било којој другој социјалној средини. Свакако, значајна је и чињеница да се

студенти прве године Војне академије налазе у адолесцентном периоду и да би процес прилагођавања могао да буде отежан природним, биолошким променама које прате младиће у овом развојном периоду.

Зашто је важно истраживати способности студента да се прилагоди условима живота и рада у Војној академији и факторе који на ту способност утичу?

Ниво прилагођености може представљати проверу зрелости професионалног опредељења и својеврстан наставак процеса селекције, може утицати на спремност студента да се идентификује са групом, да се заложи за задатке који се постављају, усвоји групне циљеве и оствари сарадњу са члановима колектива (гледано са тог аспекта, закључци добијени проучавањем процеса прилагођавања могу помоћи примени мера које ће побољшати кохезивност групе и тиме повећати њену моћ) и може представљати предуслов за остварење добрих образовних постигнућа.

Научно је општеприхваћено да процес прилагођавања зависи од три групе фактора: 1) тежине саме ситуације и услова живота (што су услови тежи, као што су ратни услови, услови елементарних катастрофа и сл., изван број људи остаје неприлагођен и показује облике неприлагођеног, абнормалног понашања); 2) расположивог времена за прилагођавање (изненадне појаве и непријатни догађаји више стресно погађају човека) и 3) особина личности, посебно оних које одређују емоционалну, социјалну и интелектуалну зрелост личности (зреле личности се лакше прилагођавају јер у основи имају јачи мотив сигурности, зрелију мотивацију, реалнији однос према себи и околини и виши праг фрустрационе толеранције, ипак не треба очекивати, бар када је реч о социјалној прилагођености у ширем смислу, да су неприлагођене личности по правилу и незреле).

У овом истраживању биће фокусиран један од поменутих фактора у нади да ће расветљавање, иако само једног сегмента, бити добар допринос формирању комплексније слике овог проблема.

Приступ проблему истраживања

Поред чињенице да је студент прошао професионалну селекцију и да је мотивисан за професионални војни позив, захтеви који се постављају могу за њега представљати мањи или већи проблем. Потенцијални проблеми могу бити релативно нагло одвајање од својих најближих, долажење у средину у којој је све регулисано на јединствен начин – једнако за све, где се све одвија јавно пред очима других и где је строга испланираност дневног ритма живота и рада, бројна правила и прописи којима се регулише начин понашања, поздрављања, кретања, рада и одмора, постављање свим члановима колектива истих задатака чије извршавање зависи од индивидуалних могућности и при чему долазе до изражаја индивидуални недостаци, што може

угрозити потребу за prestižom, afirmacijom, ugledom u voјnom kolektivu. U zavisnosti od toga u kojoj mери uslovi života и рада на Академији за студента представљају потешкоћу, односно u којој мери он испољава усклађеност односа са другим студентима и претпостављенима, интегрисаност u војну средину, прихватање и навикавање на физичке услове средине и могућности задовољења различитих органских и психолошких потреба, говоримо о нижем или вишем степену прилагођености студента на услове војне средине.

Студент u војној средини наилази на захтеве које може, као што је већ напоменуто, доживети као фрустрирајуће. На фрустрацију особа може одговорити на различите начине, а који ће образац понашања изабрати зависи од многих фактора, између осталог од особина личности, искуства u претходним сличним ситуацијама и ефеката, когнитивно перципираних консеквенци тако изабраног понашања. Један од могућих одговора на фрустрацију је агресивно понашање. Многи сматрају да агресивност представља специфичност савременог доба и да је агресивно понашање једна од најупадљивијих реакција на фрустрацију и често се изражава u агресивним поступцима који, изгледа, ублажавају, бар привремено, фрустрационо стање.

Свесни сложености проблема прилагођавања и чињенице да је тешко једним истраживањем обухватити све факторе који утичу или указују на степен прилагођености студената условима живота и рада u Војној академији, u овом истраживању усмерићемо се на питање односа између степена прилагођености и појединих социо-демографских чинилаца, као и између прилагођености и неких психолошких чинилаца, u овом случају, испољеног нивоа агресивности ових студената.

U овом истраживању постављен је следећи општи циљ – утврдити степен социо-психолошке прилагођености студената и однос те врсте прилагођености са појединим социо-демографским и психолошким факторима.

Осим општег циља, u овом раду дефинисани су следећи посебни циљеви:

1. Утврдити степен прилагођености студената Војне академије;
2. Испитати да ли постоји статистички значајна разлика u степену прилагођености међу студентима u погледу неких (u истраживању изабраних) социо-демографских карактеристика;
3. Утврдити ниво агресивности коју испољавају студенти;
4. Испитати однос између степена прилагођености студената прве године Војне академије и нивоа агресивности;
5. Испитати које факторе студенти опажају као олакшавајуће u процесу прилагођавања u зависности од степена испољене агресивности.

Ради реализовања наведених циљева, приступило се дефинисању зависних и независних варијабли.

Зависну варијаблу u овом истраживању чинила је прилагођеност, која је дефинисана као степен усклађености односа са другим људима

(студентима и надређенима), интегрисаност у војну средину, степен прихватања и навикавања на физичке услове средине и могућности задовољења различитих органских и психолошких потреба. Варијабла прилагођеност регистрована је упитником (петостепеном скалом) конструисаним за потребе истраживања. Приликом израде скале пошло се од показатеља социо-психолошке прилагођености наведених у књизи М. Гузине, који су прилагођени узорку овог истраживања и средини у односу на коју се прилагођавање врши:

– задовољство и мишљење студента о материјалним и организационим условима живота и рада у Војној академији (исхрана, јутарње вежбање, рано устајање, строга испланираност дневног живота и рада, немогућност слободног изласка и ограничено време изласка);

– мишљење и задовољство студента релацијама студент – претпостављени;

– степен усклађености односа са другим студентима и задовољство животом и радом у колективу;

– задовољство избором да се школује за професионални војни позив.

Независне варијабле у овом истраживању су биле:

1. Место сталног боравка – са категоријама село, варошица, град; регистровано питањем у упитнику формираном за потребе овог истраживања;

2. Успех из средње школе – са две категорије: одличан и врло добар и добар и довољан; регистрован питањем у упитнику;

3. Материјални статус – са категоријама лоше, просечно, добро; регистрован питањем у упитнику;

4. Комплетност породице – са категоријама потпуна породица, разведени родитељи, без једног или оба родитеља; регистрована питањем у упитнику;

5. Дете по реду рођења – са категоријама прво и једино, прворођено, другорођено, трећорођено, четвворођено или млађе рођено; регистровано питањем у упитнику;

6. Агресивност – дефинисана као склоност антисоцијалним испадима и деструктивним реакцијама, нападима (физичким или вербалним) усмереним на друге особе, предмете из своје ближе или даље околине или на себе. Варијабла агресивност, у овом истраживању, је регистрована тестом агресивности (петостепена скала са 80 тврдњи, конструисали Момировић, К. и Хошек, А.), који ће пружити три скоро која указују на израженост три облика агресивности:

– скор добијен сабирањем одговора испитаника на првих 40 тврдњи, указује на израженост агресивних одговора усмерених ка себи,

– скор добијен сабирањем одговора испитаника на последњих 40 тврдњи указује на израженост агресивног деловања испитаника према објектима, особама у спољашњем свету и

– скоро добијен сабирањем претходна два скорa (ауто и хетероагресивности), скор који указује на укупан агресивни набој јединке независан од правца усмерености агресивног одговора.

7. Фактори који отежавају/омогућавају прилагођеност; регистровани питањима у упитнику.

Ради сагледавања основног проблема овог истраживања – прилагођавања, неопходно је најпре се упознати са овом појавом кроз коришћене термине, начине дефинисања и истраживања произашла из тих дефиниција. Након приказивања различитих схватања и начина тумачења основних појмова овог истраживања, анализирана је повезаност степена прилагођености и појединих социо-демографских података, као и повезаност степена прилагођености и нивоа агресивности који на тестовима испољавају студенти прве године.

Појам прилагођавања (адаптације)

Прилагођавање (адаптација) је процес усклађивања потреба личности и њеног понашања са могућностима и захтевима средине, било да је то физичка средина, где се личност прилагођава физичким условима, као што су просторни амбијент, климатски услови и сл. или социјална средина, где се личност прилагођава захтевима које, својим правилима и прописима, поставља сама организација, што се односи и на прилагођавање у Војсци. Прилагођавање се остварује кроз промену образаца и структуре понашања, који не нарушавају интегритет јединке и њено функционисање. Прилагођавање је модификовано личношћу, културним, породичним и социјалним утицајима.

Поставља се питање који је ваљани критеријум прилагођености, тј. шта је то на основу чега се може рећи за неку особу да је прилагођена или неприлагођена.¹

Војни психолог Ранко Поповић сматра да је личност добро прилагођена онда када може прихватити саму себе и своју средину, кад су њени основни мотиви задовољени, кад су мотиви њене активности и животни циљеви у складу са циљевима социјалне средине у којој живи и у складу са друштвеном стварношћу уопште (Поповић, 1975, стр. 260).

Адаптација се може посматрати са два становишта: као професионална и социјално-психолошка адаптација (Гузина, М., 1980). Професионална адаптација се односи на процес стицања и мењања професионалних, стручних знања и вештина, формирање неких особина личности неопходних за успешно обављање датог посла и као таква

¹ Према Хиту „Појам прилагођености укључује психолошке вредности социокултурне средине којој се нека особа прилагођава, а занемарује унутрашње захтеве и структуру личности. Прилагођено је оно понашање које у оптималној мери симултано усклађује стабилност его структуре и захтева средине“. Сходно томе, Талент предлаже следећа мерила за процену прилагођености: добро субјективно осећање, лично и социјално постигнуће и способност за рад (према Хрњица, С., 1982, стр. 63).

неће бити тема овог рада. Релевантно за овај рад јесте улазак у уклапање појединца у нову социјалну средину и групу, процес у коме појединац постепено постаје члан колектива што чини дефиницију социјално-психолошке прилагођености.

Социјално-психолошка прилагођеност се дефинише као сложен процес који обухвата следеће компоненте:

- когнитивна компонента се односи на процес комуникације, општења са радним људима у групи и колективу, упознавање групних односа, норми итд.;

- емоционална компонента се огледа у формирању позитивних ставова, задовољству постојећим интерперсоналним односима, наклоности и симпатији према људима у групи и радној организацији;

- бихејвиорална компонента која се односи на активну укљученост и допринос појединца социјалном животу групе и колектива. Крајња фаза и домет ове компоненте представља идентификацију индивидуе са групом и колективом. Према овом становишту следећи подаци могу послужити као показатељи социјално-психолошке адаптације:

- мишљење и задовољство појединца непосредним руководиоцем и сарадницима;

- мишљење радника о односима у групи и радној организацији;

- мишљење и задовољство радника сопственим положајем и угледом у групи и колективу;

- мишљење радника о томе како се други радници и руководиоци односе и понашају према њему;

- изолованост, стални неспоразуми и сукоби појединаца са социјалном средином, позитивно мишљење и ставови радника о односу међу људима, његова укљученост у социјалну средину.

Неуспешна адаптација личности у краћем или дужем временском периоду доводи до бројних проблема, како у сфери међусобних односа са другим члановима колектива, тако и у области извршавања задатака и обавеза најчешће неуспешног, што може мотивационо деловати негативно на личност и довести до њене још веће психичке нестабилности, односно до испољавања ближег или тежег психичког поремећаја.

Истраживања прилагођености условима војне средине

Из прегледа литературе која нам је била доступна сазнајемо да се доста рано почело са истраживањем ове проблематике премда више на тему прилагођености војника на одслужењу војног рока војничким условима него на тему прилагођености студената животу и раду у Војној академији.

Праћењем „трансферне вредности“ сваког вида војне обуке ради сагледавања њиховог доприноса општој војној оспособљености наилазимо на изванредан број истраживања спроведених у периоду летње и зимске полигонске обуке питомаца.

Резултати истраживања које су спровели Пајевић, Маравић и Костић (1987) указују на особине личности питомца чије формирање треба подстицати у процесу васпитања и школовања јер су посебно значајне за подношење повећаних психофизичких оптерећења и привикавање на измењене услове живота. То су: ево снага (интегрисаност личности), снага суперега (развијена социјална компонента личности), неустрашивост, оштроумност и самоконтрола. Међу особинама које отежавају процес прилагођавања они налазе сумњичавост, осећање кривице, самодовољност и високу тензију.

У студији спроведеној 1994. и 1995. године (Пајевић, Марчек и Ђенић), са циљем да се утврди у којој мери се студенти војних академија успешно прилагођавају условима и захтевима полигонске обуке, аутори користе три индикатора преко којих процењују прилагођеност студената полигонским условима. То су: 1. квалитет емоционалних стања; 2. брзина привикавања на полигонске услове живота и рада на основу процене студената и позитивности њихових ставова и мишљења према појединим питањима везаним за живот и рад у току обуке на полигону и 3. степен залагања и успешности студената у савлађивању обуке, процењиван од старешина и наставника који су изводили обуку.

Резултати истраживања, између осталог, показују да постоји значајна повезаност између емоционалног стања и степена психофизичке припремљености за обуку – студенти који су изјавили да су боље припремљени, боље су се осећали и обрнуто; даље, они закључују да је емоционално оптерећење студената веће на зимској него на летњој обуци, да не постоји значајна разлика у нивоу прилагођености између студената који су дошли на школовање из војне гимназије и школа у грађанству, као и да добри интерперсонални односи и адекватна социјална клима значајно утичу на успешност прилагођавања (овај моменат ће бити разматран и у овом истраживању).

Пуковник др Предраг Дамњановић (1999), проучавају ефекте образовно-васпитног процеса на формирање особина личности студента, истиче да узроке наглашености ставова ауторитарности, конформизма и конзервативности и њихових промена са годином школовања, треба тражити, пре свега, у карактеристикама војне животне ситуације.

Напоменуто је да је много већи број објављених истраживања која се баве проблемом прилагођености војника на редовном одслужењу војног рока. У овим истраживањима разматра се, такође, прилагођеност младих људи условима војне средине али карактеристике проблема којим се баве ова истраживања имају специфичности које их разликују од проблема наведених истраживања; то је, пре свега, разлика у мотивацији војних обвезника и студената који се опредељују за професионални војни позив, разлика у захтевима који им се постављају као и разлике у факторима који могу утицати на успешност прилагођавања а који се јављају код војника али не и код студената (узраст, школска спрема, брачни статус...).

Истраживање спроведено у овој области је истраживање Гордана Дедић (2001). Резултати овог истраживања указују да је прилагођавање војника условима војне средине модификовано личношћу, културним, породичним и социјалним утицајима. У протективне факторе прилагођавања Дедићева убраја: капацитет за одлагање и планирање, самопоштовање, породичну кохезивност, бољу социјалну потпору, вишу интелигенцију и добар однос са бар једним од родитеља у дисфункционалним породицама.

Појам агресивности

На основу литературе у којој се аутори на различите начине баве развојем идеја о пореклу и природи агресивности² почев од нативистичке парадигме па до дефиниција енвиронменталиста који стоје еспрам ње, могли бисмо закључити да је појам агресивности колико наизглед свима јасан, препознатљив феномен толико и, укотвљен у различите теорије и супротстављена тумачења, тешко докучив и, као што је Бандура рекао, представља подручје праве семантичке гужве.

Без обзира за коју се дефиницију определили, искуство нам указује да је агесија честа појава у живом свету, чест одговор на велики број дражи којима смо изложени током наше свакодневице и незаобилазни део сваке, а не само девијантне личности. Може се рећи да је савремени свет препун мотива за конфликт, за актуализовање агресивности. Специфичност нашег времена јесте да се проблематично понашање запажа код деце све млађег узраста, те да оно није „привилегија“ само младих људи из разрушених и нескладних породица. Свесни комплексности тог психичког и антрополошког феномена објашњењем са аспекта различитих теорија, у овом раду се нећемо бавити сврхом и извором испољене агресивности јер би то одвело истраживање у другом правцу.

Дакле, иако не трагамо за одговором да ли је испољена агресивност ових младих људи и људи уопште, трајна црта личности или реакција на фрустрацију, да ли је нагон (инстинкт) или научени образац понашања, због специфичности циља овог истраживања (испитивање везе између нивоа агресивности и степена прилагођености), бићемо склонији да агесију интерпретирамо у светлу фрустрационих објашњења и Бандурине теорије, него неких других теорија као што је Фројдова, егзистенцијалистичка, Фромова или неке друге.

Главна теза фрустрационе теорије јесте да сви облици агресивног понашања имају свој ултиматни извор у фрустрацији понашања које је усмерено ка задобијању гратификације неке, биолошки релевантне, потребе. Дакле, фрустрациона теорија подразумева да агресивни нагон бива активираан фрустрационом ситуацијом што произ-

² Реч агесија је настала од латинске речи *aggredi* што значи приступити некоме, навалити.

води агресивно понашање. Теорије социјалног учења између полазног стања (непријатног искуства или неких посредних мотиватора – поткрепљења) и агресивног понашања уводе емоционално узбуђење и антиципиране консеквенце. Тако је, према Бандурином моделу, емоционално узбуђење изазвано неким непријатним догађајем или „посредним мотиваторима“ – односно моделима које пружа нека друга особа, институција или медиј који делују као примарни подстицај за сврсисходну акцију чију природу одређују когнитивно процењене консеквенце датог понашања, базиране највећим делом на претходно наученом стилу понашања.

Метод истраживања

Ради реализације наведених циљева, спроведено је систематско неекспериментално истраживање повезаности степена прилагођености и нивоа агресивности и степена прилагођености и појединих социо-демографских података. Од техника коришћен је тест агресивности (Момировић К. и Хошек А., 2003) и тест прилагођености конструисан за потребе овог истраживања. Тест прилагођености има три дела: први на основу којег добијамо неке од основних социо-демографских података, други који се састоји од петостепене скале која мери степен прилагођености студената условима војне средине и трећи у који је укључено 5 фактора које студент може да опази као олакшавајуће у процесу прилагођавања. Пошто је реч о социо-психолошкој прилагођености и тврдње у тесту су формулисане тако да покривају показатеље ове врсте адаптације.

Као критеријум за одабир питања, на основу којих региструјемо неке основне социо-демографске податке, послужили су фактори ризика адаптације војника на војну средину које наводи др Гордана Дедић у књизи *Прилагођавање војника на војну средину* (стр. 92). При конструисању упитника који би користио првенствено при регрутацији са циљем уочавања потенцијално неприлагођених војника током прилагођавања на војну средину Дедић је укључила све видове живота регрута пре доласка у војску које би могли да сведемо на два фактора: личност војника и факторе породичне средине.

Неоспорно је да би било значајно проверити у којој мери исти фактори могу бити предиктори прилагођености условима војне средине на узорку овог истраживања. То ипак није учињено (нису укључени сви фактори) пре свега јер то није примарни циљ овог истраживања. С друге стране требало би водити рачуна, премда је у оба случаја реч о војној средини, да су многобројне разлике у мотивима, садржајима, циљевима, па претпостављамо и факторима који утичу на прилагођавање регрута с једне и студената с друге стране. Поред података које смо одабрали да региструјемо упитником, свесни смо и

других који би могли бити релевантни као фактори који утичу на степен прилагођености студента али би њихово укључивање у упитник подразумевало залажење у неке друге сфере за чије би потпуније разумевање и основу за закључивање било неопходно укључити још низ нових питања из исте области а за шта овде није било ни простора ни потребе (пр. успостављање односа са члановима шире социјалне средине, укључивање у први колектив, школовање итд.). Дакле, основни социо-демографски подаци укључени у упитник из овог истраживања јесу: величина места из којег испитаник долази, успех у средњој школи, материјални статус породице, комплетност породице и које је испитаник дете по реду рођења.

Истраживање је извршено на пригодном узорку од 102 испитаника, студената прве године Војне академије у Београду.

При обради података прикупљених у овом истраживању су коришћене, поред аритметичких средина, стандардних девијација и фреквенција одговора и Пирсонов коефицијент корелације, анализа варијансе, т-тест, као и квалитативна анализа.

Резултати истраживања

Испољени степен прилагођености студената

Прво ћемо указати на скорове које испитаници остварују на варијабли прилагођеност. Добијени распон скорова на тесту прилагођености је од 20 до 59, аритметичка средина 45,82 а стандардна девијација 7,72 што се види из прегледа резултата датих у табели 1.

Табела 1
Прилагођеност студената прве године Војне академије

	Минимални скор	Максимални скор	Аритметичка средина	Стандардна грешка	Стандардна девијација	Број испитаника
Прилагођеност условима војне средине	20	59	45,82	0,76	7,72	102

С обзиром на то да виши скорови на овом тесту указују на бољу прилагођеност студената Војне академије условима војне средине, преглед остварених скорова указује да је највећи проценат испитаника који испољавају средњи ниво прилагођености (што би значило да постоје неки аспекти у војној средини и организацији који не одговарају у потпуности студентима али, истовремено, да то није изражено у мери у којој би реметило њихов живот и рад у академији). Процент студената који испољавају изузетан степен прилагођености као и оних који испољавају изузетан ниво неприлагођености је много мањи. Уколико распон могућих скорова на тесту прилагођености (од 13 до 65) поделимо

на три дела (25%, 50% и 25%) прегледом табеле фреквенци одговора закључујемо да потпуну неприлагођеност (првих 25% могућих скорова, распон од 13–26) испољава само један испитаник, док потпуно прилагођено понашање (последњих 25%, распон скорова од 52–65) испољава 22 испитаника. Овакви резултати су били очекивани с обзиром на то да су студенти прошли селекционе тестове (тестове интелигенције, социјалне зрелости и емоционалне стабилности, нивоа мотивисаности итд.) за улазак на Војну академију па је реч о веома селекционисаном узорку према психолошкој подобности.

Повезаност прилагођености и социо-демографских карактеристика

Одговор на питање да ли постоји повезаност између социо-демографских карактеристика испитаника и њиховог степена прилагођености може се добити из табеле 2.

Табела 2

Повезаност прилагођености и социо-демографских података

	Ф-статистик	Ниво значајности
Место из којег испитаник долази	3,179	0,04*
Материјални статус породице испитаника	4,145	0,008**
Комплетност породице	0,206	0,814
Ред рођења	1,515	0,204

* значајно на нивоу 0,05

** значајно на нивоу 0,01

На основу добијених резултата се може закључити да постоји статистички значајна повезаност између места из којег испитаник долази и степена прилагођености као и између материјалног статуса испитаника и степена прилагођености док је вероватноћа да се иста вредност ф статистика добије и у случају одсуства независних варијабли: комплетност породице и ред рођења довољно велика да можемо рећи да не постоји значајна повезаност између ових двеју варијабли и степена прилагођености испитаника.

Даља анализа података нам пружа информацију да највиши степен прилагођености испољавају испитаници који саопштавају да њихова породица пристојно живи као и они испитаници који потичу из сеоске средине.

Испољени степен агресивности студената

Добијени распон скорова на тесту агресивности је од 105 до 256, аритметичка средина 162,63 а стандардна девијација 32,48 што се види из прегледа резултата датих у табели 3.

Агресивност студената прве године Војне академије

	Минимални скор	Максимални скор	Аритметичка средина	Стандардна девијација
Укупна агресивност	105	256	162,63	32,48

Уколико распон могућих скорова на тесту агресивности (од 80 до 400) поделимо на три дела (као и у случају варијабле прилагођеност), добијамо следеће резултате: у групу испитаника који испољавају изузетно низак ниво агресивности (распон скорова од 80 до 160), улази 57 испитаника што чини 55,9% од укупног броја испитаника, док се у категорији екстремно високе агресивности (распон скорова од 320 до 400) не налази ниједан испитаник из овог узорка. Оваква расподела одговора испитаника на варијабли агресивност (као и на варијабли прилагођеност) може бити, поред резултата испитних оцена и броја отпуштених студената, потврда предикторске ваљаности селекционих тестова за упис кандидата у Војну академију.³

Извршено је поређење добијених резултата са резултатима које на истом тесту агресивности остварују војници на редовном одслужењу војног рока (испитаници који чине део узорка истраживања које су спровели Момировић, Крон, Хошек и Костић, исте старости и нивоа образовања као и испитаници овог истраживања).⁴ Није добијена статистички значајна разлика у нивоу испољене агресивности међу испитаницима ове две групе. Премда је налаз занимљив, на основу њега се не могу доносити конкретнији закључци јер нам он не указује на то да ли студенти Војне академије у подједнакој мери испољавају агресивност као и њихови вршњаци јер агресивност није црта личности која је детерминишући фактор при опредељивању младе особе за војни позив или с обзиром на то да се и војници на одслужењу војног рока налазе у војној средини и да управо ти услови изједначавају ове испитанике по питању њихове агресивности.

Ради бољег прегледа резултата и њихове лакше обраде добијени скорови на тесту агресивности су трансформисани у категоричку варијаблу. Сабирајући и одузимајући стандардну девијацију (32,48) од аритметичке средине (162,63) добијамо категорију у коју улазе сви испитаници који су остварили скор од 130 до 195 и тиме испољили уме-

³ Резултати истраживања спроведеног на кандидатима за упис на факултете (Пајевић, Д., 1983) указују на разлике у особинама личности кандидата за различите факултете. Резултати који се односе на агресивност показују да је она израженија код кандидата за уметност и друштвене науке а најмања код кандидата за технику и војну професију. Већу агресивност кандидата за друштвене науке и уметност, аутор објашњава у оквиру психоаналитичког концепта. Сматра да агресивније особе показују тенденцију да се опредељују за оне професије које обезбеђују сублимацију базичне агресивности а то је, на првом месту, уметност.

⁴ Истраживање Момировић, К., Крон, Л., Хошек, А. и Костић, К. (Институт за криминолошка и социолошка истраживања): узорак од 567 испитаника мушког пола, од 19 до 27 година. (X научни скуп: Емпиријска истраживања у психологији, 2004, стр. 85).

рену агресивност, испитаници са скором од 105 до 129 су у категорији испитаника ниско испољене агресивности а од 196 до 256 високо испољене агресивности. У табели 4 дат је приказ испитаника у односу на варијаблу агресивност по категоријама које су на претходно описан начин формиране за овај узорак.

Табела 4

Ревидирана расподела одговора испитаника по варијабли агресивност

Ниво испољене агресивности	Фреквенција	Процент
Низак ниво	16	15,7
Умерено испољена агресивност	67	65,7
Висок ниво	19	18,6
Тотал	102	100,00

Поред укупног скорa обрадом добијених података са примењеног теста агресивности добијају се скорови агресивности усмерене ка себи (ауто) и агресивности усмерене на друге особе (хетеро). Максималне и минималне вредности, аритметичке средине, грешке мерења и стандардне девијације за ове варијабле су приказане у табели 5.

Табела 5

Степен испољене аутоагресивности и хетероагресивности

	Минимални скор	Максимални скор	Аритметичка средина	Стандардна девијација
Аутоагресивност	41	141	69,50	17,06
Хетероагресивност	56	130	93,13	20,01

На почетку истраживања претпоставили смо да постоји статистички значајна разлика између аритметичких средина остварених скорова ова два аспекта агресивности и то у корист унутрашње јер смо очекивали да војна дисциплина и јасно прописани односи и обрасци понашања онемогућавају испољавање хетероагресивности и иду у корист аутоагресији.

Применом т-теста добија се статистички значајна разлика на нивоу 0,01 што се види из табеле 6, али је однос другачији од претпостављеног, спољашња агресивност је израженија код ове групе испитаника.

Табела 6

Поређење аритметичких средина спољашње и унутрашње агресивности

	т-статистик	df	2-tailed Sig	Mean difference
Однос унутрашње и спољашње агресивности	13,987	101	0,000	23,63

Могли бисмо претпоставити да је разлог овако испољеног односа у карактеристикама постојећег програма дневног ритма живота и рада у Војној академији. Те карактеристике подразумевају спровођење

испланираног дневног распореда занимања (тачно прописан распоред активности током целог дана) као и слободних активности у групи и сарадњи са другима, што не оставља много простора за осамљивање и повлачење у себе.

Питање које би могло бити окосница проблема неког будућег истраживања јесте однос ова два облика агресивности студената виших година студија. Чини нам се да има основа за претпоставку даљег продубљивања овог односа у истом правцу јер природа послова које обавља професионални војник подразумева изванредан степен хетероагресивности, али нам се чини исто тако оправданом и претпоставка и промене у супротном правцу, тј. нарастајући ниво аутоагресивности у односу на хетероагресивност с обзиром на то да је војним прописима предвиђена санкција за дисциплинске прекршаје и различите облике непримереног понашања у које свакако спада и испољавање хетероагресивности.

Повезаност агресивности и социо-психолошке прилагођености

Када се млада особа нађе у животној средини значајно различитој од оне из које долази, у војној средини са свим њеним специфичностима, неминовно је спречена да на навикнути начин задовољава већину својих жеља, којих је тешко се одрећи. У таквој ситуацији, велики део студената се реалистички односи према свему ономе што захтева његову промену, свесно се одриче неких жеља, улаже додатне напоре да би постигао жељене циљеве или проналази нове начине да би задовољио своје жеље и потребе. Међутим, мањи број студената теже подноси овакве ситуације и може реаговати на различите начине. Студент може да одреагује и агресивно. С обзиром на то да је студенту, из његовог референтног оквира, највероватније, то једини могући избор понашања који може да учини у датој ситуацији и самим тим очекује да ће оно довести до одређених ефеката (смањење фрустрације, постизање страхопоштовања и привилегија међу студентима итд.), поставили смо питања – да ли ће студент таквог понашања испољавати виши или нижи степен прилагођености, или пак његова агресивност неће бити у корелацији са његовом прилагођеношћу условима војне средине.

Претпоставили смо да ће анализа података показати да постоји негативна корелација између нивоа агресивности и степена прилагођености које су на тестовима показали студенти прве године Војне академије. Добијени резултати представљени су у табели 7.

Пирсонов коефицијент корелације између нивоа агресивности и степена прилагођености

	Пирсонов коефицијент корелације	Ниво значајности
Повезаност укупног скорa на тесту агресивности и степена прилагођености	-0,369**	0,000
Повезаност спољашње агресивности и степена прилагођености	-0,260**	0,008
Повезаност унутрашње агресивности и степена прилагођености	-0,376**	0,000

** значајно на нивоу 0,01

На питање – какав је однос између агресивности и социо-психолошке прилагођености, добијен је одговор да постоји статистички значајна негативна корелација, што значи да ће у великом броју случајева високоагресивне особе испољавати и низак степен прилагођености на услове војне средине. Премда је за обављање послова професионалног војника пожељан одређени степен хетероагресивности, она није пожељна као облик понашања у Војној академији јер ремети функционисање тако уређене организације, извршавање задатака и одговарање захтевима.

После Другог светског рата систематски су проучавана искуства из тог периода да би се, између осталог, одредиле психолошке карактеристике које један официр мора да има. Закључено је да је изванредан тип личности погоднији за руковођење од другог. Анализе су показале да добар вођа поред „јасних мисли, флексибилности, умерене арогантности и способности да брзо доноси одлуке“ мора бити и „агресиван а ипак смирен“ (Вотсон, П., 2002, стр. 143). Очигледно је да се налази смисленост сагледавања позитивне стране агресивности када је она у функцији руковођења официра, што није случај када је у питању агресивност студената Војне академије, тј. оних који се обучавају да постану официри. Испољена агресивност студената се схвата као облик неприлагођеног понашања које треба подвргнути анализи и процени, испитивањем околности и узрока таквог понашања, указивањем на разлоге због којих се оно не може толерисати у војном колективу и предузимањем дисциплинских мера које су прописима одређене.⁵

Детаљнија анализа, рачунање корелација испољене агресивности и појединачних показатеља прилагођености (приказано у табели 8) показује да високоагресивни студент испољава у највећој мери, незадовољство сопственим избором – да студира на ВА ($r = -0,403$, значајно на нивоу 0,01) а затим и незадовољство животом и радом у колективу и нижи степен

⁵ Већи број истраживања у војној средини на тему агресивности се бави проблематиком аутодеструктивног понашања и суицида као екстремно неприлагођеног понашања. Заједнички интерес, стручни и командни, усмерен је на доношење мера за спречавање ванредних догађаја у војној популацији.

у складу са другим студентима ($r = -0,351$, значајно на нивоу 0,01). Дакле, постоји велика вероватноћа да ће студент који испољава нижи степен мотивисаности да се школује за професионални војни позив испољавати и виши ниво агресивности. Добијене резултате бисмо могли интерпретирати на следећи начин: можемо претпоставити да ће слабије мотивисан студент теже изналазити снагу, циљеве и оправдања да на социјално прихватљив начин одреагује на услове и захтеве који се њему постављају и да ће бити склонији, с обзиром да нема те покретачке снаге која би му помогла лакше прилагођавање специфичностима војне средине, да изабере агресивни образац понашања (овде налазимо оправданост постојања и значајност утврђивања степена мотивисаности за професионални војни позив кандидата који конкуришу за ВА). Мања корелација је испољена када је у питању однос између агресивности и задовољства/мишљења студената о материјалним и организационим условима живота и рада у Војној академији ($r = -0,261$, значајно на нивоу 0,01), док између нивоа агресивности и мишљења/задовољство студента односима студент – надређени није добијена статистички значајна корелација.

Табела 8

Пирсонова корелација између нивоа агресивности и појединачних показатеља прилагођености

	Пирсонов коефицијент корелације	Ниво значајности
Избор да се школује за професионалног војника	-0,403**	0,000
Живот и рад у колективу; односи са другим студентима	-0,351**	0,000
Материјално-организациони аспекти	-0,261**	0,008
Однос студент – претпостављени	-0,015	0,884

** значајно на нивоу 0,01

Добијени Пирсонови коефицијенти указују да постоји нешто већа негативна корелација између унутрашње агресивности и степена прилагођености што значи да ће испитаници са већим скором на унутрашњој агресивности пре изражавати нижи степен прилагођености од оних са високим степеном на скали спољашње агресивности.

Фактори које студенти опажају као олакшавајуће у процесу прилагођавања

Студент у току обуке за професионални војни позив налази на услове који су, као што је већ поменуто, специфични и на које студент може у зависности од степена мотивисаности али и многих других фактора у различитом степену да се прилагоди. Од фактора који могу да утичу на успешност и темпо прилагођавања условима војне средине испитивани су: брига старешина, другарство у колективу, културно-забавни и спортски живот и сазнање да стасава у будућег старешину.

Проверено је да ли студенти опажају ове факторе као нешто што им олакшава процес прилагођавања и да ли се студенти различито испољеног нивоа агресивности разликују по питању фактора које одабирају.⁶

Резултати примењене анализе нам показују да је ф-статистик значајан за један фактор – сазнање да стасавам у будућег старешину (ф-статистик = 3,401, значајно на нивоу 0,05), док на основу одговора испитаника на питања која укључују друге факторе не можемо ништа поуздано рећи о нивоу испољене агресивности.

Када је у питању брига старешина резултати нас упућују на закључак да је, поред чињенице да је улога старешине важна у односу на сваког студента независно од његових особина личности, она посебно важна када су у питању агресивнији појединци јер они опажају да је управо тај фактор нешто што им помаже у процесу прилагођавања (табела 9). Улога старешине у војној средини је веома одговорна и захтевна – руковођење и васпитавање људи. Од старешине се очекује да пружа модел студентима, да показује интересовање за њих, да их храбри онда када имају проблеме и када се суоче са тешкоћама, да оствари са њима искрен и коректан однос. Свакако да је оваква улога старешине важна у односу на сваког студента независно од његових особина личности и степена прилагођености, али расподела одговора на фактору *брига старешине* се може интерпретирати на начин да је она посебно важна када су у питању агресивнији испитаници јер се они у већој мери ослањају на старешине као на потпорне системе који им помажу у тешким ситуацијама, па тиме и у процесу прилагођавања.

Табела 9

Опажање фактора: брига старешина

		Начин на који студент опажа фактор: брига старешина			
		Не олакшава	У малој мери олакшава	У значајној мери олакшава	Укупно
Испољен ниво агресивности	низак	f 2	9	5	16
		% 12,5	56,25	31,25	100 15,68
	средњи	f 4	22	41	67
		% 5,97	32,84	61,19	100 65,69
	висок	f 3	5	11	19
		% 15,79	26,31	57,9	100 18,63
Укупно	f 9	36	57	102	
	% 8,82	35,3	55,88	100 100	

⁶ Приликом обраде добијених резултата није примењен Хи – квадрат тест јер су фреквенце у појединим категоријама мање од 5, с обзиром на то да ни сажимање категорија није била прихватљива опција (користећи чињеницу да је агресивност „изворно“ нумеричка варијабла) применили смо анализу варијансе да бисмо утврдили да ли се студенти који дају различите одговоре на питање значајности фактора који им олакшавају прилагођавање разликују у погледу АС на варијабли агресивност.

Показано је, без обзира на ниво испољене агресивности, да сви студенти показују тенденцију да културно-забавни и спортски живот као и другарство у колективу опажају као факторе који им у значајној мери олакшавају прилагођавање (табеле 10 и 11). Важне су практичне импликације оваквих резултата које иду у смеру подршке напорима да се одрже, или уколико је то могуће, побољшају услови који обезбеђују садржајне и организоване ваннаставне активности. С обзиром на то да се остварују у колективу, тј. студент најчешће у различитим видовима културно-забавног и спортског програма учествује заједно са својим колегама, могло би се очекивати да то допринесе развоју кооперативности, личне и колективне одговорности, кохезивности групе, тимском раду (трансфер би се могао очекивати и на наставне активности) а затим, посредно и адаптацији на свакодневне услове студирања. Значај ових фактора је увећан резултатом који показује да их и високоагресивни испитаници опажају као олакшавајуће у процесу прилагођавања.

Табела 10

Опажање фактора: културно-забавни и спортски живот

		Начин на који студент опажа фактор: културно-забавни и спортски живот				
		Не олакшава	У малој мери олакшава	У значајној мери олакшава	Укупно	
Испољен ниво агресивности	низак	f	0	2	14	16
		%	0	12,5	87,5	100
	средњи	f	7	13	47	67
		%	10,45	19,4	70,15	100
	висок	f	2	6	11	19
		%	10,52	31,58	57,9	100
Укупно	f	9	21	72	102	
	%	8,82	20,59	70,59	100	

Табела 11

Опажање фактора: другарство у колективу

		Начин на који студент опажа фактор: другарство у колективу				
		Не олакшава	У малој мери олакшава	У значајној мери олакшава	Укупно	
Испољен ниво агресивности	низак	f	0	2	14	16
		%	0	12,5	87,5	100
	средњи	f	1	5	61	67
		%	1,49	7,46	91,04	100
	висок	f	1	5	13	19
		%	5,26	26,31	68,42	100
Укупно	f	2	12	88	102	
	%	1,96	11,76	86,27	100	

Велики проценат испитаника који испољавају виши степен агресивности саопштава да им чињеница да стасавају у будућег старешину не олакшава прилагођавање, за разлику од испитаника нижег нивоа агресивности (табела 12).

Табела 12

Опажање фактора: сазнање да стасавам у будућег старешину

		Начин на који студент опажа фактор: сазнање да стасавам у будућег старешину			
		Не олакшава	У малој мери олакшава	У значајној мери олакшава	Укупно
Испољен ниво агресивности	низак	f 2	2	12	16
		% 12,5	12,5	75,0	100 15,68
	средњи	f 7	15	45	67
		% 10,45	22,39	67,16	100 65,69
	висок	f 6	5	8	19
		% 31,59	26,31	42,1	100 18,63
Укупно	f 15	22	65	102	
	% 14,7	21,58	63,72	100 100	

Истраживања су показала да уколико је особа мотивисана за одређени посао, уколико средина у којој се налази (обучава или ради) задовољава његове најважније потребе, адаптација ће бити бржа и потпунија. Обратно, недовољна мотивисаност за посао може да доведе до негативне оцене посла и услова рада, чини свакодневне проблеме на послу тежим него што јесу, смањује толеранцију и превазилажење тешкоћа па ће и појава агресивности, као што видимо из резултата овог истраживања, бити вероватнији и чешћи образац понашања студената који су слабије мотивисани за професионални војни позив. Детаљније бављење овим питањем би вероватно дало прецизније податке и разлоге оваквог одређивања испитаника за дате одговоре.

Закључак

На основу добијених резултата можемо закључити да највећи број испитаника испољава добру прилагођеност условима војне средине (екстремну неприлагођеност испољава само један испитаник, док потпуно прилагођено понашање испољава 22 испитаника). При томе, највиши степен прилагођености испољавају испитаници из породица које пристојно живе као и они испитаници који потичу из сеоске средине.

Резултати даље указују на статистички значајну негативну корелацију између испољеног нивоа агресивности и степена прилагођености. Детаљнија анализа овог односа указује да се висок ниво агресивности чешће испољава код недовољно мотивисаних испитаника као и

то да ће такви студенти, у највећој мери, бити незадовољни животом и радом у колективу и односима које формирају са другим студентима, док ће другарство, узајамна подршка међу студентима као и културно-забавни и спортски живот представљати факторе у којима сви испитаници виде помоћ за превазилажење проблема прилагођавања.

Свест о томе да се школују за будућег старешину, професионалног војника, није фактор који особе израженог нивоа агресивности истичу као олакшавајући у процесу прилагођавања што указује на значај мотивисаности студената за војни позив и онда када је у питању развијање прилагођених и неприлагођених образаца понашања студената током студирања. Статистичка анализа у вези с питањем да ли брига старешина помаже процес прилагођавања, указује да не постоји значајна разлика међу испитаницима различитог нивоа агресивности.

На основу резултата овог истраживања закључујемо да агресивност није изабран облик понашања који би могао помоћи особи да се прилагоди условима војне средине. Премда је за обављање послова професионалног војника пожељан одређени степен хетероагресивности, она није пожељна као облик понашања у Војној академији јер ремети функционисање уређене организације, извршавање задатака и испуњавање захтева.

Уколико би постојала могућност (адекватни мерни инструменти) да снимимо и јасно одвојимо диспозиције за две различите класе понашања које можемо подвести под појам агресивности: а) борбеност, енергичност, потреба за афирмацијом и моћи и б) тежња за повређивањем, потцењивањем, понижавањем других, можда бисмо добили јаснију разлику међу испитаницима и другачије резултате успешности њиховог прилагођавања с обзиром на различиту развијеност, односно заступљеност ових двеју диспозиција.

Литература:

1. Brown, N. (1989): Живот против смрти, Напријед, Загреб.
2. Fromm, E. (1973): Анатомија људске деструктивности, Напријед, Загреб.
3. Lorenz, K. (1966): On aggression, Harcourt Brace, New York.
4. Војић, З. (1989): Ментално-хигијенски аспекти рада са људима, Војномедицинска академија, Београд.
5. Дамњановић, П. (1999): Нови гласник број 6, ВИЗ, Београд, стр. 71–75.
6. Дедић, Г. (2001): Прилагођавање војника на војну средину, Војска, Београд.
7. Дедић, Г., Милинковић – Фајгел, О., Колунџић, Д., Живић, Б. (2003): Превенција самоубиства у војној средини, ВИЗ, Београд.
8. Константин, М., Костић, П. (2003): Нагон смрти: генеза једног оспораваоног конструкта, скрипта.
9. Момировић, К., Крон, Л., Хошек, А., Костић, П. (2004): Прилог расправи о егзистенцији нагона смрти, саопштење на X научном скупу о Емпиријским истраживањима у психологији, књига резимеа, стр. 85–87, Институт за психологију, Филозофски факултет, Београд.

10. Пајевић, Д. (1983): Мотивациони чиниоци избора војне професије, ВИЗ, Београд.
11. Пајевић, Д., Касагић, Љ., Шипка, П. (1987): Основи војне психологије, Центар високих војних школа КоВ ЈНА, Војна академија КоВ, Београд.
12. Пајевић, Д., Маравић, Г., Костић, П. (1987): Утицај особина личности на прилагођеност питомаца полигонским условима, Зборник радова ВА КоВ, број 13/87, стр. 85–97.
13. Пајевић, Д., Марчек, Ј., Ђенић, Н. (1995): Прилагођеност студената Војне академије полигонским условима обуке, Центар војних школа Војске Југославије, Војна академија Војске Југославије, Београд.
14. Поповић, Р. (1975): Увод у војну психологију, ВИЗ, Београд.
15. Томић, М. (2003): Психологија агресивности, Енграм, Београд.
16. Хрњица, С. (1992): Зрелост личности, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
17. Сајт Војске Југославије: www.vj.yu.